

תוכן עניינים

ט	תודות
1	הקדמה
11	פרק ראשון: תרבות פופולרית והפוליטיקה של הזיכרון
25	פרק שני: הרטוריקה של הקורבנות
39	פרק שלישי: האמריקניזציה של השואה
71	פרק רביעי: אנה פרנק – השנים שאחרי מותה
103	פרק חמישי: אנה פרנק שאנו זוכרים, אנה פרנק שאנו שוכחים
120	פרק שישי: ז'אן אָמְרִי – חרדתו של העד
135	פרק שביעי: פרימו לוי – הניצול כקורבן
155	פרק שמיני: לשרוד את ההישרדות – אלי ויזל ואימרה קרָטְס
173	פרק תשיעי: קץ השואה
197	הערות
219	מפתח

הקדמה

זהו ספר על קורבנות השואה ועל ניצולי השואה. הוא משקף כמה מן האופנים שבהם התפתחה חשיבתנו על אנשים אלה ועל עצמנו ביחס אליהם. מעל ומעבר לעניינים אלה אני מתייחס לתפיסות המשתנות של השואה בתרבות העכשווית, ובהשפעתם של לחצים וערכים תרבותיים על הדרך שבה אנו תופסים עבר ייחודי זה. זהו עבר מבעית, אך אין אפשרות לחמוק ממנו, הוא בלתי נמנע. עם זאת אין דומה "בלתי נמנע" ל"מקובל", וכפי שאטען, ההיסטוריה של השואה הופכת להיות מקובלת על ידי הרבים רק כאשר משתנה הסיפור הבסיסי שלה באופן המאפשר למספר רב של אנשים להזדהות אתה. במוקד תהליך זה של שינוי ושל הזדהות מונח גורלם של הקורבנות ושל הניצולים – זיכרונותיהם, סיפוריהם, ומעמדם העתידי כדמויות מדומיינות בתוך הסיפור על פשעי הנאצים נגד היהודים הממשיך להתפתח בלי הרף.

כאשר אני מתייחס לקורבנות ולניצולים כאל "דמויות מדומיינות", ברור לי כי עלולים להבין אותי שלא כהלכה. מובן כי אנשים אלה אשר אולצו לעבור סבל ממשי ונורא התקיימו וקיימים במציאות. על כך אין עוררין. מה שעומד לדיון הוא מקורות המידע שלנו על סבלותיהם. כאשר מעיינים במקורות אלה, בייחוד בצורותיהם היותר נפוצות, מופנית תשומת הלב בהכרח לכוח הסיפורי של ספרות ושל צורות ייצוג תרבותיות אחרות, לא פחות מאשר למקורות התיעוד המשמשים לכתובת ההיסטוריה. הדגש שלי על הסיפור – על האיך לא פחות מאשר על המה – הוא מכוון, שכן רק אם נכיר בו נוכל לקוות להבין כיצד בכלל מגיע העבר אל מרביתנו. היסטוריה, במובן זה של המילה, מבטאת הן את המאורע והן את ייצוגו. וכפי שניסח זאת יוסף ירושלמי, ייצוגו מעוצב "לא על סדנו של ההיסטוריון, אלא בכור המצרף של הסופר".¹ תפקידו של ההיסטוריון חיוני לחשיפת העבר וימשיך להיות כזה, אך זיכרון היסטורי במובן הרחב של המילה עשוי להיות תלוי פחות ברישום המאורעות כפי שנעשה על ידי החוקרים ויותר בייצוגם של מאורעות אלה על ידי סופרים, מפיקי סרטים, אמנים ואחרים. ראול הילברג, חוקר הידוע בחשיבות שהוא מייחס לבקיאות בתיעוד ההיסטורי הבסיסי, תיאר את הדברים שאני מנסה להבהיר כך: "כדי להציג את השואה, אמר

לי פעם קלוד לנצמן, יש ליצור עבודת אמנות... האמן גוזל את המציאות וממיר אותה בטקסט שבא להחליף את המציאות המתפוגגת במהירות. כך ממלאות המילים הכתובות את מקומו של העבר; מילים אלה, ולא האירועים עצמם, הן שייזכרו.² אימרה קרטס, הסופר היהודי-הונגרי זוכה פרס נובל, אשר סבל אישית מן ה"אירועים" שהילברג מתייחס אליהם, הוא באותה דעה: "את מחנה הריכוז ניתן לדמיין רק, ואך ורק, כספרות, ולעולם לא כמציאות (אפילו לא, ועוד פחות כך, אם חווינו אותה ישירות)".³

לאור דבריהם של ירושלמי, הילברג וקרטס, מובן כי כל מי שכותב על השואה כיום, למעלה משישים וחמש שנים לאחר סיום מלחמת העולם השנייה ושחרור מחנות המוות הנאציים, ימצא את עצמו עוסק בשאלות בעלות אופי ספרותי ותרבותי לצד שאלות מן הסוג ההיסטורי הטהור. אין אנו יודעים כל שעלינו לדעת וכל שברצוננו לדעת על האסון עצמו. רחוק מזה. אלא, מאחר שגברה מאוד המודעות לעובדה שהידע על עבר זה מועבר אלינו באמצעות חומרים כה רבים ומגוונים, חיוני לחשוב על אופיין של צורות תיווך אלה, על התפקיד שהן ממלאות וכן על המידע ההיסטורי והפרשנות שהן מעבירות. זאת הסיבה לעליית מעמדם של מחקרים על הייצוג הספרותי של העבר וכניסתם אל לב חקר השואה בשנים האחרונות. מאותה סיבה יש מי שמתפתים לשים במרכז את עצם המונח המשמש לציון פשעי רצח העם שביצעו הנאצים ביהודים – "שואה" במקום שואה – כדי לציין עד כמה חשוב להבין את ה"סיפור" שנבנה על המאורע כדי שיהיה סיכוי כלשהו לשמר בדרך אחראית את קורותיו ואת זיכרונו. למעשה, למרבית האנשים הנגישות היחידה לשואה היא באמצעות ייצוגיה. מאחר שייצוגים אלה התרבו ונעשו מגוונים כל כך חשוב להקדיש תשומת לב לצורה שבה מסופר סיפור השואה, מי מספר אותו, כיצד ועל ידי מי הוא נקלט, באלו הקשרים תרבותיים, מה מידת השפעתו המדידה על המודעות האישית והקולקטיבית, מה השלכותיו על הזיכרון התרבותי, ועוד. אלה עניינים סבוכים, אך אם ברצוננו להבין את מקומו של עבר טראומטי זה בחיינו כיום וכיצד הוא עשוי להתקבל בחייהם של בני הדורות הבאים יש להקדיש להם מחשבה. מטרתי העיקרית בפרקים הבאים תהיה, אפוא, למפות את המונחים המתפתחים על "סיפור" השואה ולא דווקא לתרום תרומה משמעותית חדשה כלשהי לקורותיה.

היו זמנים, עד לפני זמן לא רב, שבהם היה מקובל על הכול כי ב"סיפור" זה היו מעורבות שלוש קבוצות עיקריות: הקורבנות, רוצחיהם ורובם הגדול של האנשים בחברות הסובבות אשר צפו בנעשה מן הצד או הפנו את מבטם הצידה בשעה שהפשע התרחש. הקורבנות הראשיים, זאת ידעו כמעט כולם (גם אם לא כולם הודו בכך), היו יהודי אירופה, אם כי מזה זמן הכירו בכך כי קבוצות אנשים אחרות

ובהן מספר רב של סלאבים, של צוענים, של נכים, של הומוסקסואלים ושל קבוצות פוליטיות ודתיות אחדות, היוו אף הן יעד להתעללות הנאצים, שהביאו להכנעתם, לשעבודם ובמקרים מסוימים להריגתם. עם זאת הכירו בדרך כלל בכך כי התמקדותו האובססיבית של היטלר ביהודים עמדה במרכז הפשעים האכזריים והנרחבים ביותר של הרייך השלישי, וכי היהודים, והם בלבד, נבחרו להיות יעד להשמדה טוטלית. העובדה שרצח העם לא הצליח במלואו נבעה יותר מאירועים שלא היו בשליטתם של מבצעי הפשע ופחות משינוי בתוכניותיהם הרצחניות. כדי לייצג את היקף הישגיהם הנתעבים אומץ ככלל המספר הקונוי "שישה מיליון", שבא להדגיש שהיהודים שנרדפו ונרצחו בהמוניהם היו הקורבנות הראשיים של השואה.

אשר למקרבנים, או מבצעי הפשעים, הרי שזהותם הייתה ברורה מלכתחילה: הם היו עושי דברו של היטלר, אנשי צבא ואזרחים כאחד, וכן חברי קבוצות אחרות באירופה אשר סיעו לנאצים בביצוע ה"פתרון הסופי לבעיית היהודים באירופה" הידוע לשמצה. המשפטים שלאחר המלחמה הציגו בפני הציבור הרחב את השמות, את הפרצופים ואת האמתלות של מספר קטן מבין הפושעים הראשיים. כמה מן הרוצחים הנתעבים ביותר ובהם היטלר עצמו, נמלטו משיני החוק, אחדים מהם התאבדו ואחרים הסתתרו או ברחו לארץ זרה. מרבית האחרים נותרו בגרמניה, באוסטריה ובארצות מוצאם האחרות באירופה, בחרו לשמור על שתיקה לגבי מעורבותם בפשעי הרייך השלישי, ולעתים קרובות נבלעו באלמוניות של חיי בורגנות חיוורים לרוב. למרות שמרבית השמות והמעשים הספציפיים של הפושעים למיניהם יצאו מתודעת הציבור, נותרה זהותם הקיבוצית כרוצחים נאצים ברורה והיא התחזקה מדי פעם כתוצאה מחשיפה סנסציונית לציבור, דוגמת תפיסתו של איימן והעמדתו למשפט, החיפושים אחר פושעים נאצים אחרים והמשפטים נגדם.

אשר לאנשים בחברות הסובבות, שכיום נוהגים לכנותם "עומדים מנגד", הם היו אלה שלא עשו הרבה כדי לעזור או כדי למנוע את ה"פתרון הסופי" ובחרו במקום זאת להיות עדים סבילים ובמידה מסוימת אפשרו בכך את התמשכותו ללא מעצורים. קטגוריה זו כוללת אוכלוסיות נרחבות ומגוונות, ובכלל זה תושביהן של מרבית ארצות אירופה שנכבשו על ידי הנאצים וכן מוסדות אירופיים מרכזיים דוגמת הכנסיות הנוצריות, הצלב האדום, האוניברסיטאות, מגזרי המסחר, התעשייה, העבודה, המשפט, השירות הציבורי ועוד. בניסוחו של ראול הילברג היו העומדים מנגד אלה ש"לא היו 'מעורבים', שלא ביקשו לפגוע בקורבנות ולא רצו להיפגע על ידי מבצעי הפשע".⁴ אף שאחדים הפיקו רווח ממצבם של היהודים ומהיעלמותם, מרביתם לא היו אשמים בפשעים מוגדרים,

ואף שאחדים עזרו לשכניהם היהודים במעשי חסד קטנים, הרי שמרביתם אינם ראויים לכבוד מיוחד על מעשים מופתיים. הם לא היו גיבורים וגם לא פושעים; הם היו אנשים רגילים שפקדו אותם ימים קשים, והם צפו כיצד אחרים מביניהם חווים זמנים קשים ואכזריים הרבה יותר. במובן המוסרי התפרשה סבילותם של העומדים מנגד כסוג של שותפות לפשע בשתיקה, אך תפקידם היה מושתק ולא עורר גשות שניתן להשוותם לצער ולאימה שעוררו רבים מן הקורבנות או לבוז, לזעם ולסלידה שעוררו מעשיהם של מבצעי הפשעים.

במסגרת הסיפור הזה יש לכלול אנשים נוספים – ביחוד אלה שנלחמו בצורה פעילה נגד הנאצים ובני בריתם ואלה שמרצונם החופשי ותוך גילוי אומץ לב סייעו בהגנה על יהודים שסומנו כקורבנות או בהצלתם. עם זאת, שררה בעיקרו של דבר ההבנה כי סיפור השואה הוא סיפורם של הקורבנות, של מחוללי הפשעים ושל העומדים מנגד. בשנים הראשונות לאחר תבוסתה של גרמניה הנאצית, ובמשך כמה שנים אחר כך, היה ברור למדי כי הסיפור של השואה כולל את שלוש הקבוצות הללו, ובקרב רוב ההוגים והכותבים הרציניים על אירועים אלה שררה מידה רבה של הסכמה לגבי טיבו של האסון, גם אם לא שררה בקרבם אחדות דעים מלאה לגבי מניעיהם של מי שהיו אחראים ליצירתו. לא קל לענות על השאלה מדוע הפך רצח עם לחלק מן ההיסטוריה של אירופה באמצע המאה העשרים, אך לא היה ויכוח לגבי עצם העובדה כי הוא התרחש, כיצד התרחש, מי גרם לו ומי היו קורבנותיו הראשיים.

קווי המתאר העיקריים של הסיפור, כפי שתוארו לעיל, נשמרים ברובם בקרב החוקרים הרציניים של התקופה הנאצית. עם זאת, עם הזמן, אם בדרכים עקיפות ואם בדרכים עקיפות פחות, התחוללו שינויים הן בהגדרת הקטגוריות הראשיות של סיפור השואה והן בקדימויות המיוחסות להן. כפועל יוצא של כמה משתנים מתחוללים שינויים במתאר ה"שואה" ובמשמעותה. כך למשל, כתוצאה משינויים אלה, עוברת קטגוריית ה"קורבנות" תהליך של הרחבה ומכלילים בה גם אחרים ולא רק יהודים; פרשנויות מסוימות של קטגוריית "מבצעי הפשעים" עשויות לגמדם את תפקידם של "הגרמנים הרגילים" או להעצימו, ובכמה מקרים קיצוניים אף לכלול בה את היהודים עצמם; ואשר ל"עומדים מנגד" יש הטוענים שהם צריכים לכלול לא רק את ההמונים בתוך ארצות אירופה הכבושה אלא גם את האליטות המאורגנות של יהדות ארצות הברית ויהדות בריטניה וכן את המנהיגות הפוליטית של היישוב העברי בארץ ישראל. וכך, בעוד השחקנים הראשיים של "סיפור" השואה נותרו בעינם – קורבנות, מבצעי פשעים ועומדים מנגד – הרי הקטגוריות עצמן נמתחו מחדש, והן עשויות להקיף פרטים וטיפוסים שבעבר לא נכללו בהן. זאת ועוד, כמה מאלה שמילאו תפקידים זוטרים יחסית בדרמה

זאת בעבר, ובייחוד "ניצולים" ו"מצילים", קיבלו מעמד חדש בדרמה וזוכים כיום לבולטות גבוהה בהרבה. ישנם גם אחרים – טיפוסים שהופיעו לאחרונה, שמנסים להופיע או שמונעים את הופעתם כחלק מן הסיפור העיקרי. בתוך גרמניה יש המקדמים את "מתנגדי הדיקטטורה של המשטר הפשיסטי" וכן את הקורבנות מבין הגרמנים שנפלו כתוצאה מהפצצות בעלות הברית וממעשי השוד, הרצח והגירושים של הצבא הסובייטי, ועוד כיוצא באלה. בפולין זוכים "קדושי האומה הפולנית" לכבוד מיוחד. בהונגריה, ברומניה, באוקראינה ובמדינות הבלטיות מעלים על נס את הקורבנות הלאומיים של "רצח העם הכפול", עד כדי השוואתם לקורבנות היהודים, וחולקים כבוד ל"קדושים המעונים" של הקומוניזם הסובייטי יחד עם (ובכמה מקרים במקום) הקורבנות היהודים של הדיקטטורה הנאצית. בצרפת, בהולנד ובמדינות מערב אירופה אחרות קיים מאבק מתמשך על התפקיד שמילאו "משפטי הפעולה". בישראל חולקת האומה מזה זמן כבוד ל"גיבורים יהודיים" ובחוגים מסוימים מסתמן עניין ב"נוקמים היהודים". בארצות הברית מוקדשת תשומת לב ציבורית רבה ל"ניצולים" ול"משחררים". בחלק גדול מן העולם המוסלמי, מכחישים מכול וכול את השואה הנאצית כפשע של רצח עם נגד היהודים או שנוקטים בפעולות מוקצנות של סילוף ושל היפוך תפקידים כדי להכתים את יהודי ישראל כ"נאצים" ולהאשימם בפשעים של "רצח עם" נגד הפלסטינים. אין לדעת בוודאות כיצד בדיוק יתייצבו כל הלהט הטיפולוגי, התחרות והשינויים האלה, וכיצד הם עשויים לעצב את תפיסת העבר שלנו לאורך זמן, אך אנוסא לתאר כמה מן השינויים המסתמנים כבר עתה ולתת הסבר לכמה מן הסיבות התרבותיות שלהם ולתוצאותיהם.

למצער, בכוונתי להראות כי "סיפור" השואה רחוק מלהיות מקובע אחת ולתמיד, וכי הוא מצוי למעשה בתהליך של השתנות מתמדת. אין ספק כי ברמה העממית של תרבות ההמונים, ובמידה מסוימת גם במחקר האקדמי, הפכה השואה לתחום נזיל של דימויים מנוגדים, של פרשנויות, של טענות היסטוריות ושל טענות נגד. כך למשל, בין המקדמים את לימודי רצח עם ישנם המגנים את ההתמקדות המתמשכת בשואה כגישה מוגבלת מדי, צרת אופקים, וטוענים כי הגיע הזמן לשלב את חקר פשעי הנאצים נגד היהודים במסגרת ההשוואתית הרחבה יותר של הדיסציפלינה שלהם. אחרים טוענים כי חקר השואה מעניק ליהודים מעמד של קורבן עליון ובכך הוא גוזל את מעמד הקורבנות מקבוצות אחרות ומזכה את היהודים, ואותם בלבד, ב"העדפה מתמדת". אחדים אף טוענים כי תכסיסים מסוג זה הם חלק ממזימה "ציונית" שמטרתה לזכות את ישראל ברגשות חמלה אוניברסליים על ידי ההתמקדות הבלעדית בסבלות היהודים בתקופה הנאצית. הוויכוחים ההרמנויטיים בדוגמאות אלה ובאחרות בשאלה כיצד

יש לספר את ה"סיפור" וכיצד אין לספר אותו, ואפילו מיהו מושא ה"סיפור" ולכן למי הזכות לספר אותו, אינם עניינים אוטוריים, אלא למעשה סוגיות בעלות השלכות תרבותיות, פוליטיות ואפילו לאומיות חשובות. הם קשורים קשר הדוק עם שאלות של זהות אישית וקבוצתית; שאלות של אחריות לאומית, של כבוד, של בושה, של יושרה דתית ומוסרית ושל ערכים פוליטיים בסיסיים. בכל ההקשרים הללו, וכן באחרים, מעוררת השואה עניין סוער הרבה מעבר למרבית המאורעות האחרים שקרו במאה הקודמת. ייצוגה הוא כיום שפה בפני עצמה שתפוצתה רחבה; היא מגיעה לכל רמות התרבות שלנו ומשתמשים בה בצורות רבות ומגוונות, אם לטובה ואם לרעה. אף שנותרו עוד סוגיות רבות הנוגעות לתקופת השואה עצמה שעדיין איננו מבינים אותן, לא ניתן להתעלם מן החיים המדומיינים שהיא מקבלת לאחר מעשה, או מנוכחותה הרטורית, בימינו. בדפים הבאים אני מקווה להבהיר כמה מן האופנים שבהם משתמרת נוכחות זו – כפי שהיא מתבטאת בסיפור המעשה העובר עדיין שינויים – בעיני קהל גדול ופתוח לרעיונות, סיפור המשתנה במידת מה כתוצאה ממנה וגם משנה אותה. מסיבות שיובהרו להלן אתמקד בעיקר בדימויים של "קורבנות" ושל "ניצולים" – שתי הקבוצות שזכו לתשומת הלב הרבה ביותר בשנים האחרונות, אם כי אתייחס לא מעט גם ל"מבצעי הפשע", ל"מציילים" ולאחרים.

עליי לומר מילה על הירתמותי לעיסוק בסוגיות אלה. לנוכח הכיוון שבו מתפתח השינוי בזיכרון הציבורי של השואה, כפי שאני תופס אותו, ביחוד בתוך התרבות האמריקנית, אנו עלולים להגיע מהר מאוד לנקודת רוויה בכל הנוגע להקדשת עניין רציני ומתמשך במלחמת הנאצים ביהודים. למעשה, הגענו כבר לנקודה זו בקרב חוגים מסוימים. לנוכח הקורבנות של מעשי זוועה חדשים הממלאים מדי יום את החדשות, ומאחר שמשאבי ההשתתפות בצער של הציבור מוגבלים מטבעם, ישנם אנשים שפשוט אינם רוצים לשמוע עוד על היהודים ועל סבלותיהם. לדבריהם ישנם מתים אחרים שיש לקברם ואבדות אחרות שיש להתאבל עליהן. די אפוא עם אושוויץ וטרבלינקה. במקומות אחרים נמשך העניין בנושא אך הוא לובש צורות משונות: רצח המיליונים הופך לתוכניות בידור עממיות, לאסטרטגיות פוליטיות, לצורות חדשות של ביטויים תיאולוגיים וליטורגיים, או לבמות של חינוך אזרחי ומוסרי בנאלי שכוונותיו טובות לרוב. אם יימשכו כמה ממגמות אלה, וסביר להניח שכך יהיה, אפשר לדמיין את הזמן שבו הזיכרון של האסון שהמיט היטלר על היהודים יתגמד לרמה של מחזה זוועה מבעית, או למחזה ייסורים (פסיון) עכשווי, ובכך יצטמצמו ממדיהם ההיסטוריים והמוסריים העצומים של פשעי הנאצים וירדו לרמות המוכרות של דרשות בשיעורי הדת של ימי ראשון, או להצגה קופתית רגילה. אכן, כפי שאראה, אנו

מצויים כבר בזמן כזה, על כל המשתמע מגימוד הזיכרון ההיסטורי ומטשטוש גס של כל משמעות מוסרית, האפשרית רק על בסיס ראייה מפוכחת של העבר. הכרה זו במציאות היא העומדת בבסיס כותרתו של ספר זה – קץ השואה. יש שישאלו מדוע לפקפק בחינניותה של תופעה תרבותית שעוצמתה והשפעתה גדולות מאי פעם בעבר? שהרי מדי שנה מתפרסמים ספרים ומאמרים חדשים על השואה; יוצרים סרטים ותוכניות טלוויזיה חדשות; מקימים מוזאונים ומרכזי מידע חדשים; מפתחים ומפעילים תוכניות לימודים חדשות; מקיימים יותר שיעורים, יותר ועידות ויותר אירועי זיכרון ציבוריים, וכיוצא בזה. כך למשל משטרע המדריך לשנת 2010 של איגוד הארגונים העוסקים בשואה (The Association of Holocaust Organizations) על פני 272 עמודים והוא מונה כ-250 מוסדות וארגונים ברחבי העולם אשר בדרך זו או אחרת מספקים שירותים, אוספים מקורות ומנהלים תוכניות הקשורות בשואה. הפעילות הנרחבת כל כך מעידה לכאורה בכיורר על כיוון הפוך מזה שהצבעתי עליו: יותר ולא פחות עניין בשואה. מדוע אפוא לדבר על "קצה"?

הסיבה לשימוש במונח זה תתבהר בהדרגה, פרק אחר פרק. הטעון הכללי שלי נוגע לשינוי באופי המודעות ההיסטורית והיחלשותה יותר מאשר לחלוקת ההיסטוריה לתקופות ולקביעת רגעי הסיום המדויקים של כל תקופה. כך למשל הגיוני לומר כי מלחמת העולם השנייה הסתיימה באירופה באביב 1945, אך לא יהיה זה הגיוני לומר כי גם השואה הסתיימה באותו מועד. אכן, בעבור רבים מן הניצולים לא הסתיימה השואה מעולם והיא לא תסתיים עד ליום מותם. לכל הפחות אין מועד סיום לחרדה שחשים בעקבותיה. כך למשל אני חושב על פרימו לוי שכתביו מראים בצורה ברורה עד כאב את טבעו המתמשך של מה שכינה ברוב עדינות ובלשון המעטה האופיינית לו, "העלבון". אחרי ששוחרר מאושוויץ חזר לוי למולדתו איטליה וגילה כי הסבל שחווה באושוויץ נותר עמו. הוא חזר הביתה והיה מוקף בבני משפחה ובחברים אך חלומותיו נשאוהו למקום אחר: "הכול נעשה כעת לתוהו ובוהו: אני עומד במרכזו של לא-כלום אפור ועכור, והנה אני יודע מה פירושו של זה, ואני גם יודע שידעתי זאת תמיד; אני שוב נמצא בלאגר, ושום דבר לא היה אמתי חוץ מן הלאגר".⁵ בעבור לוי ובעבור אין ספור אחרים שנכלאו כמוהו במחנות הנאצים, הסיוט הוא מתמשך, וסיומו אינו בא כלל בחשבון. בעבורם לא תגיע השואה לעולם אל "קצה", היא הייתה ונותרת טראומה מתמשכת.

אך מה קורה לסבל מסוג זה כאשר מטפלים בו בדרכים פחות רציניות, או כאשר מנצלים אותו לעשיית רווחים פוליטיים או כלכליים והופכים אותו לדבר הדומה להיפך ממנו? מה קורה לצורה שבה מוטבע אצלנו עבר נורא זה כאשר

מתכנתים אותו מחדש כדי להתאימו לטעם ההמונים והופכים אותו לבידור הזוכה לפרסים ומספר על חיים שאינם אלא יפים? מה קורה כאשר אחרים מאמצים לעצמם את לשון השואה, מעמידים את סבלם של היהודים מול סבלם של אחרים ומאלצים אותם להתכתש בוויכוחים מכוערים על קורבנות יחסית? מה קורה למודעות הציבורית לגבי העבר כאשר מתחלף לפתע מוקד ההתעניינות מהרהורים על פשעי הנאצים במאבקים משפטיים על הזהב הנאצי? או כאשר מתחשק לאחדים לשלול מכול וכול את הבסיס ההיסטורי לפשעים אלה והם מבקשים לשכנע את הציבור כי השואה אינה אלא תעלול מתוחכם שנועד לשרת אינטרסים "יהודיים" או "ציוניים"? לאיזו שלב של מודעות היסטורית הגענו כאשר אנו נדהמים לשמוע כי ילדים של ניצולי שואה מסוגלים להתבדח בלשון הבאה: "מדוע התאבד היטלר? כי הוא קיבל את חשבון הגזו". "מה ההבדל בין כיכר לחם לבין יהודי? כיכר לחם אינה צורחת כאשר אתה שם אותה בתנור".⁶

נקל לנבא מה יקרה כתוצאה מהתפתחויות כאלה. כאשר מתייחסים בזלזול ובגסות לרצח של מיליוני אנשים חפים מפשע, משילים את הנטל ההיסטורי מעל לקורותיו של אסון עקוב מדם ובמקומו עולה תחושה של שערורייה שאין מנוס ממנה. עצם ההצלחה בהפצתה הנרחבת של השואה במרחב הציבורי עלולה לגרום לערעור מידת חומרתה ולהפוך אותה לדבר ידוע ומוכר. ככל שהיא מצליחה יותר לחדור לזרם המרכזי של התרבות היא נעשית נדושה יותר, ומתחילה להתרקם גרסה מכבידה פחות של היסטוריה טרגית. היא עדיין עתירת סבל, כמובן, אך סבל שהשילו מעליו את הדרישות המוסריות והאינטלקטואליות הכבדות ולכן קל יותר לשאתו. ככל שחוזרים ומזכירים אותה היא הופכת לעניין של יום ונעשית נורמלית. תוך זמן לא רב היא הופכת למשהו אחר – מאגר של "לקחים" על [גילויי] חוסר האנושיות בין אדם לאדם, מטפורה כללית לקורבנות, רטוריקה לפוליטיקה מפלגתית, תפאורת רקע קולנועית למלודרמות לעקריות בית. העוקב אחר הטרנספורמציה העוברת על מלחמתו של היטלר ביהודים יש לו סיבה טובה להיות ספקן ולהתחיל להבין כי אנו קרובים לדבר הדומה ל"קץ השואה". אין ספק כי ספרים, סרטים, תוכניות טלוויזיה, הצגות פופולריות, טקסי זיכרון ודומיהם ימשיכו להציג סיפורים ותמונות על פשעי הנאצים לפני קהל גדול הפתוח לקבלם, אך חשיפה גדולה זו אין די בה כדי להבטיח את המשכיותו של זיכרון היסטורי הנאמן לעבר, והמייצג את גילוייו החמורים ביותר. למען האמת, סביר יותר כי ה"ביות" המתמשך של השואה יקהה את חומרת זועזועתיה ועם הזמן הן יזעזעו פחות ולבסוף גם לא יידעו עליהן. אימרה קרטס מבטא בדיוק רב את מהותו של פרדוקס לכאורה זה: "נראה כי השואה הופכת למובנת פחות ככל שאנשים רבים יותר מדברים עליה... [היא] מתרחקת יותר ויותר, אל תוך ההיסטוריה ככל שאנו

בונים יותר אנדרטאות... הנטל הקשה מנשוא של השואה הניב עם הזמן צורות ביטוי שלכאורה מדברות על השואה אך אינן מתקרבות אפילו להווייתה".⁷

לא קל לצפות מן הצד בהתפתחויות הללו וקשה אף יותר לכתוב עליהן ללא סערת נפש. למרות זאת, בתיאור התופעות שאני דן בהן ובניתוחן ניסיתי להיות מרוסן אך גם להעמיד את הדברים בבהירות. לא ברור אם תמיד הצלחתי בכך. כפי שיעלה בלי ספק מתוך הספר ישנן פגיעות בזיכרון המתים שלדעתי הן בלתי נסבלות ואני נאלץ לומר זאת בבירור. עם זאת, אינני רוצה לעשות דרמטיזציה מיותרת של הנושא או לכתוב עליו בסגנון מתנשא. בכל הנוגע לסופרים שהם בעצמם ניצולים ניסיתי להיות מפוכח ככל האפשר, שכן רק בדרך זו אפשר להתקרב לליקוט האמתות החשובות שלהן הקדישו כותבים אלה את עצמם. אחת מאמתות אלה שנוסחה בצורה בלתי נשכחת על ידי ז'אן אמרי הציבה, לדעתי, נימה וכיוון מעוררי השראה, וניסיתי לנהוג על פיהן בספר זה:

אין ספק כי זעם מוסרי אינו יכול לעמוד אל מול השפעות הזמן המכרסמות והמשנות את פני הדברים. תהיה זו דרישת שווא, שאפילו אינה מוצדקת לגמרי, כי הנציונל סוציאליזם יעורר תיעוב באותה עוצמה רגשית שעורר בימים שמיד אחרי מלחמת העולם השנייה. אין ספק כי קיים דבר הדומה לאנטרופיה [אובדן אנרגיה] היסטורית: "שיפוע החום" ההיסטורי נעלם... אך כשאנו סוקרים תהליכים היסטוריים אסור לנו לטפח אנטרופיה זו; להיפך עלינו לעמוד כנגדה בכל כוחנו.⁸

לזכר עדותם המוסרית של ז'אן אָמְרִי, פרימו לוי, אימרה קֶרְטֶס, אלי ויזל ואחרים אני מקווה כי ספר זה יתרום, ולו בדרך צנועה, לשמר חלק מסוים מן הזעם.